

İMAN-AMEL İLİŞKİSİ MESELESİNDE SAİD-İ NURSÎ'NİN DURDUĞU YER

THE PLACE WHERE SAID-I NURSI STAND ON
THE ISSUE OF FAITH - DEED CORRELATION

**Muhammed Ragıp
KAPLAN**

Dr.
Öğretmen (MEB),
Temel İslâm Bilimleri /
Kelâm, Van.
NO: 0000-0003-0745-8228
m.rgp@hotmail.com.tr

CİLT: 1 SAYI: 2
Araştırma

MAKALE GELİŞ TARİHİ
14 Kasım 2022

MAKALE KABUL TARİHİ
12 Aralık 2022

YAYINLANMA TARİHİ
31 Aralık 2022

İMAN-AMEL İLİŞKİSİ MESELESİNDE SAİD-İ NURSÎ'NİN DURDUĞU YER

ÖZ.

İman ve amel, İslam inancının merkezinde yer alan, din nazarında kişinin konumunu belirleyen iki temel kavramdır. Bu sebeple de Kuran ve Sünnette sıklıkla kullanılan kavramların başında gelmiştir. Dindeki bu kritik önemlerinden dolayı da mahiyetleri anlaşılmaya, tanımlamaları yapılmaya çalışılmış; aynilikleri ya da gayrilikleri ve birbirlerine tesirleri gibi tartışmalara günümüze kadar devam edilmiştir. İmanın soyut bir mefhum olması ve nassta güçlü bir şekilde amel ile ilişkilendirilmesi, imanın tanımında ve özellikle iman-amel ilişkisinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Söz konusu boyutlarıyla üzerinde farklı görüşlerin ortaya çıktığı bu kavramlar ile ilgili mezheplerin görüşleri ve muasır bir İslâm alimi olarak Bediüzzaman Said-i Nursî'nin bu hususlar ile ilgili yaklaşımı çalışmamızın sorunsalını teşkil etmiştir. Bu çerçevede bir çalışma ortaya konulmaya gayret edilmiş, Said-i Nursî'nin meseleye dair yaklaşımı ve İslam mezhepleri açısından durduğu yer, analiz edilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Said-i Nursî, İman, Amel, Tasdik, İkrâr.*

THE PLACE WHERE SAID-I NURSI STAND ON THE ISSUE OF FAITH - DEED CORRELATION

ABSTRACT

Faith and deed are two basic concepts that are at the center of Islamic belief and that determine the position of a person in the eyes of religion. For this reason, it is one of the most frequently used concepts in the Qur'an and Sunnah. Due to their critical importance in religion, their nature has been tried to be understood and their definitions made; Discussions such as their sameness or non-identity and their effects on each other have continued until today. The fact that faith is an abstract concept and strongly associated with deeds in nass has led to the emergence of different views on the definition of faith and especially on the relationship between faith and action.. The views of the sects on these concepts, on which different views have emerged with these dimensions, and the approach of Bediuz-zaman Said-i Nursî, as a contemporary Islamic scholar, on these issues constituted the problematic of our study. In this context, an effort was made to present a study, and Nursi's approach to the issue and his position in terms of Islamic sects were analyzed and clarified.

Key Worlds: *Said-i Nursî, Faith, Deed, Affirmation, Confession.*

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinin erken döneminden itibaren müslümanların gündemine giren iman ve amel kavramları, İslâm dininin belirleyici noktaları görülmüştür.¹ Kişinin din itibarıyla yeri yani İslâm toplumunun bir bireyi olarak kabul görme ya da haricinde kalma noktasındaki konumlanması, onun ilk etapta iman etme, mü'min sıfatını edinme ya da bunu reddetme tercihi ile ilgilidir. Kişi, iman ettiğini, mü'min olduğunu ikrar ettikten sonra, müslüman toplumunun bir ferdi olarak kabul edilebilmekte ve siyasal ve sosyal açıdan konumunu netleştirebilmektedir.² Ayrıca süreç burada sonlanmayıp ilave olarak kişiden İslâm'ın eylemsel boyutuna uyma ile de imanının ikrarını teyit etmesi bir zorunluluk olarak görülür. Burada ise dindeki amelin önemi ön plana çıkmaktadır.

Soyut bir kavram olan imanın bireyde gerçekten de var olup olmadığına hükmedilebilmesi, onun somut yansımaları ile anlaşılabilceğinden, imanın amel ile münasebeti de hassas bir mesele derecesine çıkmaktadır. Diğer taraftan Kur'ân'ın indiriliş gayesi olan, eyleme dönük iman ile yaratılış gayesini bilen, sorumluluklarının farkında, iyi, dürüst, adil, ahlaklı bireylerden oluşan bir toplum/ümmet oluşturma hedefi de iman ve amel ile ilgili olmaktadır. Bu yönüyle dinde iman ve amel kavramları, son derece önemli ve hassas bir konuma haiz olmuştur.³

İman kavramı, kelime olarak tasdik, doğrulama, kalp ile onaylama, güvenme; ıstılahta ise, Hz. Peygambere indirilenleri kalp ile tasdik etme, onlara it'ikat etme ve dil ile bunu ikrar etme; kişinin Yüce Allah'ın varlığını, Hz. Peygamberin din olarak Yüce Allah'tan getirdiklerini iz'an ile tasdiki, dil ile ikrarı ve uzuvları ile bunları gerçekleştirilmesi anlamlarında kullanılmıştır.⁴ Amel ise bir gayeye matuf iş, eylem, davranış anlamında kullanılmaktadır. Amel, bir amaç taşıma ile amaçsız davranış anlamındaki fiilden farklı görülmüş, amelin, sâliha/faydalı ve seyyie/kötü tarzında tezahür edebileceği belirtilmiştir.⁵

Erken dönemden itibaren İmanın mahiyetinin marifet, tasdik, it'ikat oluşu, nasıl anlaşılacağı; soyut bir kavram olduğu için varlığına hangi somut tezahürler üzerinden hükmedilebileceği, bu çerçevede ikrar ve amelin zorunlu olup olmaması; amel ile hangi türden bir alaka içerisinde olduğu; artma, eksilme ve yenilenme durumu boyutlarıyla müslümanlar arasında tartışıldığını görmekteyiz.⁶ Bu tartışmalara kaynaklık eden gerçek sebepleri tespit edebilmek konuyu daha anlaşılır kılacağından öncelikli olarak meselenin bu yönünü ele alacağız.

1 - Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Salahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2012), 11.

2 - İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 76.; Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitapevi yayınları, 1997), 619.

3 - Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 143.

4 - Ebü'l-Kâsım, Hüseyin b. Muhammed, er-Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-marife, trs.), 26.; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed El-Ensârî Er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-sadr, trs.), 13/23; Seyyyit Şerif Cürcânî, *et-Tarifât*, (Mısır: Matbaâtu'l-hayriyye, 1306/1888-9), 18.

5 - Râgıp İsfahânî, *el-Müfredât*, 348.; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/475 vd.

6 - Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr- Abdurrahman Umeyre, (Beyrut: Dâru'l-ciyl, trs), 3/284, 4/82 vd.

1. İMAN İLE İLGİLİ TARTIŞMALARININ TARİHİ ARKA PLANI

Kaynaklarda iman ile ilgili tartışmaların ilk olarak hangi sebep ile ortaya çıktığı hususu araştırıldığında iki temel etmenin bu meselenin konuşulmasına kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki siyasi diğeri ise epistemolojik olarak tanımlanabilir. Hatta meselenin epistemolojik yönü, siyasi yönünden kaynaklı olarak müslümanların gündemine girdiğinden bir açıdan temel saikin siyasi olarak okunması mümkün görünmektedir. Ancak bu mesele ilk olarak siyasi ortamın gündeme taşınması ile konuşulmuşsa da sonraki zamanlarda sıcak siyasi atmosfer etkisini yitirdiğinde İslâm alimleri tarafından konuşulmaya ve epistemolojik boyutuyla tartışılmaya devam ettiği için mesele siyasi bağlam ve epistemolojik bağlam alt başlıkları ile incelenecektir.

1.1. Siyasi Bağlam

İslâm tarihinde iman kavramı ile ilgili tartışmalar siyasi sâiklerle yapılmıştır. Bunun temelinde ise siyasetin din adına hareket etmesi ve meşruiyetini dinden alması yatmaktadır. Dolayısıyla siyasi çekişmeler din kisvesi altında cereyan etmiş, her bir taraf rakibine karşı fiili bir eyleme geçmeden önce ilk olarak kendini avantajlı konuma oturtmak, muhalifini ise itibarsızlaştırmak, kriminalize etmek için dini tezler ileri sürmüştür.⁷

Müslümanlar arasına cereyan eden hadiselerden Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi, celmel vak'ası, sıffin Savaşı ve tahkim olayı, ilk olarak iman kavramının tartışılmasına, “kebire” olarak tabir edilen büyük günahı işleyen kişinin imanının sorgulanmasına zemin hazırlayan olaylar olarak görülmektedir. Bilindiği üzere Hz. Osman halife iken müslümanlardan bir grup tarafından evinde muhasara altında iken öldürülmüştür. Gerek öldürenlerin durumu gerekse halifeye destek çıkmayıp onu âsilerin insafına terk eden müslümanların tutumu, bununla birlikte celmel, sıffin savaşlarına katılan ve nihayetinde tahkim hadisesi, müslüman bir kimsenin büyük günah işlemesi durumunda iman itibarıyla nerede durduğu hususunun sorgulanmasına sebep olmuştur.⁸ Burada fiili işleyenlerin iman sahibi olması, iman sıfatı ile; gerçekleştirdikleri eylemin büyük günah olması ise amel mefhumu ile alakalı olmasından, doğal olarak iman kavramı ve imanın amel ile ilişkisi üzerinden bir tanımlama, tartışma meydana gelmiştir.⁹

Büyük günah işleyen mü'minin durumu ile ilgili; büyük günahı sebebiyle dinden çıkma yani kafir olma, mü'min kalma, münafık olma ve fâsık olma şeklinde yorumların öne çıktığı bilinmektedir.¹⁰ Ancak burada konu başlığımız itibarıyla netleştirilmesi gereken husus, bu tezlerin ilmi temellendirmelerle mi yoksa siyasi tercihler üzerinden mi şekillendiğini ortaya çıkarmaktır. Çünkü

7 - Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala - Mehmet Şirin Çıkar, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 61-62.

8 - İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/ 239.

9 - Kādî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 142.; İbn Hazm, *Fasl*, I4/273 vd.

10 - Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifi el-Askalânî, *et-Tenbih ve'r- redd âla ehli ehvâ ve'l-bid'a*, thk., Muhammed Zinhum Muhammed Azb, (Kahire: Mektebetü'l-medbulî, 1993), 37 vd.; Ebû Said Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebi Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, *el-Huru'l-îyn*, thk. Kemal Mustafa, (Beyrut: Dâru'l-âzal 2. Basım, 1985), 257.; Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman Hüseyin, (Kahire: Mektebetü'l-İbni Sînâ, ts,) 108.

bu tezleri ileri sürenlerden Hâricî'lerin doğrudan, Mürcie'nin ise dolaylı olarak siyaset ile ilişkili oldukları bilinmektedir. Ayrıca bu meselede ilk olarak görüş beyan edenlerin Hâricî'ler olduğu, Mürcie'nin ise Hâricî'lerden hemen sonra onlara tepki ve alternatif olarak taban tabana zıt bir görüşü ileri sürdüğünü belirtmek gerekir.¹¹

Kaynaklarda sonradan müslüman olmuş ve dini anlamada derinlikleri olmayan, Kur'ân'ı yüzeysel bir şekilde yorumlayan, mutaassıp ve aşırıcılıkları ile ünlenmiş Hâricîler, önceleri Hz. Ali'nin taraftarları arasında iken tahkim hadisesinden sonra ondan ayrılmış ve farklı bir gurup olarak yapılanmışlardır.¹² Kendilerini İslâm ümmetine Hz. Ali ve Muaviye'den sonra üçüncü bir alternatif olarak takdim eden bu zümre din anlayışlarını mutlak doğru, kendileri gibi düşünmeyenleri ise kâfir ilan etmiş ve onlara düşman hukukunu uygulamışlardır. Onlar, iman ve amel ile olan ilişkisi üzerine ilk olarak görüş beyan etmiş, ameli imandan sayarak büyük günah işlemeyi küfür olarak yorumlamışlardır.¹³ Hâricî'lerin bu iman yorumu, imanın İslam ilim geleneğinde tartışılmasına sebebiyet vermiş, bu meselede düşünce üretilmesine katkı sağlamıştır.

Hâricî'lerin iman yorumuna ilk tepki ise Mürcie olarak bilinen gruptan gelmiştir. Mürcie ise siyasi çekişmelerin sonucunda meydana gelen hadiseler ile ilgili ihtilaflarda fikir beyan etmede çekimser kalan, durumlarını ahirete bırakan, ayrıştırmalara karşı çıkıp ümmetin birliğini savunan, bir iktidar hedefi gütmeyip mevcut iktidarlar ile uyumlu bir tavır sergileyen kesim olarak öne çıkmıştır.¹⁴ Mürcie, iman meselesini siyasi tutumları uyumlu bir şekilde yorumlamış, iman ile ameli bağımsız mefhumlar görerek ameli imana dahil etmemiş, Büyük günah sahibini de mü'min olarak görmeye devam etmişlerdir.¹⁵

Gerek temel kaynaklar gerekse muasır ilim adamları imana dair bu ilk yorumların siyasi etkiler ile şekillendiği konusunda görüş birliği içerisindedirler. Zira Hâricî'ler gerek Hz. Ali'yi gerekse Muaviye'yi iki hasım rakip ilan etmiş ve onlara karşı çetin bir mücadele içerisine girmişti. Onlarla sahada fiili olarak mücadele ederken, imana dair yorumları ile de onları ümmet nazarında inanç itibarıyla mahkûm etmek istemişlerdi. Bu gerçeklik iman kavramının tanımı ve amel ile ilişkisi konusunda siyasi etkinin rolü olarak yerini almıştır.

1.2. Epistemolojik Bağlam

İmanın mahiyeti ve amel ile ilişkisi meselesi, siyasi etmenlerin etkisinden arınık olarak bilgi yönü ile de anlaşılmaya çalışılmıştır. Hatta erken dönemin ilk sıcak ikliminden sonra iman konu-

11 - Fazlur Rahman, *İslâm*, 144.

12 - Bağdâdî, *Fark*, 72 vd.

13 - Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk., Abdülkerim Osmân, *Mektebetu Vehibe*, y.y., trs., 720; Bağdâdî, *Fark*, 72, 73; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk., Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faûr, Beyrut: Dâru'l-meârif, 3. Basım, 1993), I/133, 141.

14 - W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı, 4. Basım, (Ankara: Sarkaç Yayınları, trs.), 176.

15 - Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin- Abdulhamid, (Kâhire: Mektebetu'n-nahdati'l-Mısıriyye, 1369/1950), 197; Şehristânî, *Milel*, 161 vd.; Zâhid Kevserî, "Mukaddime", İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Asakir ed-Dimeşkî, *Tebyînu kezbi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imam ebi'l-Haseni'l-Eşa'ri*, (Şam: Matbaâtu't-Tevfik, 1347/1928), 17-18.

su etrafında serdedilen görüş ve düşünceleri, epistemolojik birer çalışma olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bu çerçevede yapılan araştırmalar, yöntemine uyarak, dinin esasları ile çelişmeyecek tarzda bir tanımlama çabası görünümündedir. Zaten bu türden bir çaba bir zorunluluk halini almıştı. Bunu gerektiren sebepler olarak da iman kavramının dindeki hassas mevki, iman ile ilgili ileri sürülen ilk tanımlamaların itirazları gerektirmesi ve mahiyetinin anlaşılmasında amel ile ilişkisinin belirlenmesi şeklinde sıralanabilir.

İslâm toplumun bir ferdi olmada belirleyici olan bir kavram, özellikle soyut olmakla beraber Kur'ân'da amel ile güçlü bir şekilde ilişkilendirilmişse, hatta ilk tanımlamalarla suiistimale maruz kalmışsa, mahiyetinin tam olarak ne olduğunun ortaya konulması kaçınılmaz bir zorunluluk olur. Ayrıca Kur'ân'da iman ve amel ile ilgili yoğunluk ve vurgu, bu iki kavramın dindeki önemini ortaya koyar niteliktedir. Nitekim Kur'ân'da isim ve fiil hallerinin dışında 89 ayet “Ey iman edenler” hitabıyla başlamaktadır.¹⁶ Diğer taraftan aşırı uçlardaki Hâricî ve Mürcie'nin iman anlayışına alternatif, kabulü amme olabilecek ve dinin ruhuna uygun iman tanımlamasının yapılması bir ihtiyaç olarak belirmişti. Hâricî'lerin iman tanımı aşırıcılığı ile uygulanabilirlikten, Mürcie'nin iman tanımı ise pasifliği ve amel noktasındaki zaafı ile vasatı yakalamaktan uzak görünüyordu.¹⁷ Ayrıca nasslarda iman ile ilişkilendirilen amelin, iman ile tam olarak nasıl bağdaştırılacağı; İman ve amelin bir bütün olarak kabul edilme, bağımsız olgular olarak tanımlanma ya da farklılıkları ile beraber birbirlerine tamamlayıcı görülme boyutları ile açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Çünkü kü iman kavramı, Kur'ân'da ve hadislerde bazen tasdik, kalbin itikadı anlamında, bazen de amel ile aynileştirilerek anlaşılabilmiştir. Örneğin “...Her ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın dediler”¹⁸ ayetindeki بِمُؤْمِنِينَ kelimesi, “tasdik anlamında anlaşılırken; Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir”¹⁹ ayetindeki اِيْمَانِكُمْ kelimesi namaz (amel) anlamında anlaşılabilmiştir. Benzer şekilde Hz. Peygamberin Cibril hadisi adıyla meşhur olmuş rivayetteki “iman etme” ifadesi tasdik anlamında kalbin eylemi olarak anlaşılırken, haya duygusunu ve yolda eziyet veren bir şeyin giderilmesini imandan addetmesi, amel şeklinde yorumlanmıştır.²⁰

İman ve amel mefhumlarının anlaşılması ile ilgili göz ardı edilemeyecek bir Kur'ân kaydı ise konuyu aydınlatıcı görünmektedir. El-Hucurât suresinin 14. ayeti meseleye şu ifade ile açıklık getirmiştir: “Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. De ki: “iman etmediniz. (Öyle ise iman ettik demeyin.) ‘Fakat boyun eğdik/İslâm’a girdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah’a ve peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şey eksiltmez. Allah çok bağışlayıcıdır. Çok merhamet edendir.”²¹ Ayet, imanının varlığının kabul edilmesi ya da reddi hususunun mahallinin kalp olduğu gerçekliğine dikkat çekmekte, ancak o an için muhatap kitle olan bedevîlerin İslam toplumunun bir ferdi olarak kabul görme ve bu konum üzerinden bir muameleye tabi olma şartını,

16 - Fatih Kahraman, “İman-Amel İlişkisi Meselesinin “Ey İman Edenler” Hitabıyla Başlayan Ayetler Açısından Değerlendirilmesi”, *İlahiyat Araştırma Dergisi*, 17 (Haziran 2022), 31 vd.

17 - Fazlur Rahman, *İslâm*, 144.

18 - Yûsuf, 12/17.

19 - el-Bakara, 2/143.

20 - İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Geylânî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, trs.), 26.

21 - *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, Halik Altuntaş – Muzaffer Şahin, (Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, el-Hucurât, 49/14).

sadece dilleriyle iman ikrarı üzerinden yeterli görmemekte ve onları Yüce Allah'a ve Resulüne itaate yani amele davet etmektedir. Zira gaybı bilen Yüce Allah'a malum olan kalbin gerçek haleti yani kişinin imanı, ya da nifakı, biz insanlara aynı şekilde malum olmamaktadır. Dolayısıyla kişiden iman ikrarından ziyade Yüce Allah'a ve Resulüne itaat anlamında dış aleme dönük, gözlenebilir dinin eylemlerini gerçekleştirilmesi istenmiştir. Netice olarak ayet, imanın ikrarını ve ameli/İslam'a girmeyi, farklı iki alan olarak ele almıştır. Nitekim iman etmiş kişinin Yüce Allah'a ve Resulüne itaat etmesi ibadet ve amel ile dini sorumluluklarını yerine getirmesi, dinin eylem boyutu yani İslâm olarak tanımlanmıştır.²² Bu haliyle iman, kalbin iç eylemi; İslâm ise dinin dışa yansıyan boyutu olmaktadır.²³

Bu hususların tamamı, iman kavramının bilgi yönü ile de çalışılması gerektiği gerçekliğini ümmetin alimlerine dayatıyordu. Ancak sonraki başlıkta ortaya konulacağı üzere mesele ile ilgili ortaya çıkan birden fazla görüş, imanın mahiyetine dair bir tanımlama yapmanın beklenildiği kadar kolay olmadığını kanıtı durumundadır.

2. İMAN AMEL MESELESİNE MEZHEPLERİN YAKLAŞIMLARI

İman mefhumu ve amel ile ilişkisinin yorumlanması itikadi-siyasi boyutlarıyla erken dönemden itibaren kritik bir hal aldığından tabii olarak bu mesele, ümmetin gündemine hassas bir mesele olarak girmiş, ilmi kanaat önderleri zorunlu olarak bu meseleye açıklık getirme durumunda kalmışlardır. Nitekim kayıtlarda bu türden bir istifsarın Hasan el-Basrî'nin ilim meclisinde yapıldığına ve Mu'tezile kurucu imamı Vâsıl b. Ata'nın hocası Hasan El-Basrî'in iman-amel yorumuna katılmayıp ondan ayrıldığına yer verilmektedir.²⁴ Bu mesele hakkında kimin ne söylediği ve hangi görüşlerin ortaya çıktığı hususu araştırıldığında imanın "marifet"ten ibaret görüldüğü ve amelden bağımsız olduğu tezinden, tamamen uç noktadaki imanın amel ile aynileştirildiği yaklaşımına kadar farklı görüşler ileri sürülebilmiştir. Her bir görüş sahibi aynı zamanda kendi yorumunu ayet ve hadislerle destekleyebilmiştir. Bu meseledeki görüşlerin her bir ilim adamı düzeyine indirgenerek ele alınması bir makale çalışmasının sınırlarını aşacağından, görüşlere mezhep düzeyinde yer verilecektir.

2.1. Haricîler

22 - Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, en-Nisâbü'rî, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, (Kâhire: Mektebetu's-sekâfeti'd-diniyye, 2005/1475), 157.

23 - İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 78.; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 179 vd.

24 - el-Makdisî, Ebû Nasr Mutahhir b. Tâhir (el-Mutahhâr) el-Makdisî, *Kitabu'l-bed'i ve'l-tarih*, (Kahire: Mektebetu's-sekâfeti'd-diniyye, trs.), IV/142; Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfur, b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, *et-Tebşire fi'd-din ve temyizi'l-firkati'n-naciye ani'l-firaki'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, (Beyrut: Âlimu'l-kutub, 1403/1983), 67-68; Şehristânî, *Milel*, I/ 61-62; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Teberistânî, *İ'tikâdâtü firaki'l-müslimîne ve'l-müşrikîn*, nşr. Alî Sâmî Neşşâr, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1402/1982), 40-41; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-sem' ev esbetehü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru sâdr, 1414/1994), VI/8.

Hâricîler, imanı bir problem olarak müslüman toplumun gündeminde taşıyan ilk gruptur. İman meselesinde en belirgin özellikleri ise onu yorumlayış tarzlarındaki aşırılıktı. Onların iman anlayışı Necedât kolları istisna olmak üzere tekfir esasına dayanmaktadır. Onlar büyük günahı küfür, büyük günah işleyeni de kâfir olarak görmüşlerdir. Zira onların iman anlayışına göre amel, imanın bir cüz'ü idi ve iman ancak amel ile tamamlanırdı. Onlara göre ameldeki zaaf, imanın olmadığına delil olup; iman ikrarları, aldatmacadan ibaretti. Güya müslüman toplumunun bir bireyi görünmekle sağlanan olanaklardan faydalanma hedeflenmiş oluyordu. Onlara göre büyük günah işleyenlerin ise İslam toplumundan ayıklanması gerekiyordu. Onlar din anlayışlarını merkeze koyup kendileri gibi düşünmeyen herkesi küfür ile ittiham ediyorlardı. Hatta müslümanları, muhaliflerinin hakimiyet bölgesinden teşkilatlandıkları bölgeye hicrete davet ediyorlardı. Zira onlara göre kendilerinden olmayanlar kâfir olup hakimiyet alanları daru'l-harp idi. Hâricî'lerden sadece Necedât kolu, büyük günah sahibini kafir görmeme ile ana gövdeden ayrılmış, ancak onlar da büyük günah sahibinin süresiz olarak cezalandırılacağına hükmetmiştir.²⁵

2.2. Mürcie

Mürcie'nin iman tanımı genel anlamda “marifet” kavramı etrafında şekillenmiştir. Eş'ârî'nin on iki fırkaya ayırdığı Mürcie, imanı, kişinin Yüce Allah'ı ve resulünü, Yüce Allah tarafından indirilenleri bilmesi/marifet ve Yüce Allah'a boyun eğmesi olarak görmüştür. Bazı gruplar marifet ile beraber tasdik ya da marifet ile ikrarı da imana dahil ederken sadece Kerramiyye kolu iman marifet şartı olmaksızın yalnızca tasdik ve ikrardan ibaret görmüştür. Ancak onlardan hiçbiri ameli imana dahil etmemiş ve amelin imanı etkilemediğini iddia etmişlerdir.²⁶

Mürcie, büyük günah sahibi ile ilgili hüküm vermemeyi, durumunu ahirette yargılaması için Yüce Allah'a bırakmayı esas almış, dünyada ise onu büyük günah işlemeyen önceki haliyle yani iman sahibi bir mü'min olarak görmeyi sürdürmüştür.²⁷

2.3. Şîa

Hiz. Peygamberden sonra Hiz. Ali'yi insanların en faziletli ve imamete en layık kişi görme, imametin Hiz. Ali'nin soyunun hakkı olduğunu iddia etme düşüncesi etrafında şekillenen Şîa ise²⁸ iman tanımını Yüce Allah, Hiz. Peygamber ve imam ile onlar tarafından din olarak gelen her şeyini hak olduğunun ikrarı şeklinde formüle edilmiştir. Onlar, marifeti de bir zorunluluk olarak kabul edip, kişinin marifeti ve ikrarı, onun mü'min ve müslüman olduğunu; ikrarının bulunup marifetinin olmaması durumunda ise o kimsenin müslüman olduğunu ancak mü'min olmadığını gösterdiğini belirtmişlerdir.²⁹

25 - Eş'ârî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 157 vd.; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 720.; Bağdâdî, *Fark*, 72, 73; Şehristânî, *Milel*, I/133, 141.

26 - Eş'ârî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn* 197-205.; Ahmet b. Yahya ibnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. S. Diwald Wilzer, (Beyrut: y.y., 2. Basım, 1960), 8.

27 - Bağdâdî, *Fark*, 108; Şehristânî, *Milel*, I/145.

28 - İbn Hazm, *Fasl*, 2/270.

29 - Eş'ârî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 119-120.

Şîa'nın önemli bir kolu olan Zeydî'lerin birinci grubu, imanı marifet ve ikrar ile beraber hakkında ceza olan davranışlardan uzak durma olarak tanımlamıştır. Tehdit ile sakındırılan davranışları işleme-yi ise küfür kabul etmişlerdir. Ancak diğer grubu, imanı, uyulması gereken hususların tamamı kabul edip, her tehdit ile sakındırılan amelin işlenmesini küfür kabul etmemişlerdir. Zeydî'lerin tamamı, büyük günahlardan herhangi birisini işleyen ebedi kalacak şekilde cehennem ehli görür ancak onlara kâfir demez.³⁰ Zeydî'lerin imamı İmam Zeyd b. Ali (Zeynü'lâbîdîn) b. Hüseyin, Mu'tezile şeyhi Vâsıl b. Âta'nın talebesi olduğundan bu meselede Mu'tezile ile paralel bir anlayışa sahip olmuşlardır.³¹

2.4. Mutezile

Mu'tezilenin iman yorumu, kurucu imamı Vâsıl b. Atâ'nın büyük günah sahibi kimse hakkındaki görüşü ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Vâsıl, büyük günah işleyen bir kimsenin “fısk” olarak tanımladığı iman ile küfür arası bir menzilede bulunduğunu ve fâsıkın tövbe etmeden ölmesi durumunda ebedi kalmak üzere cehenneme gireceğini söylemiştir.³² Onun bu yorumu, iman anlayışı ile ilgili olarak şekillenmişti. Zira ona göre iman, sadece kalbin tasdiki ve dilin ikrarından ibaret değildi. İmanını eylemleriyle de doğrulaması gerektiğinden amel de imanın bir parçasıydı. Bu sebeple de o büyük günah işleyen kimseyi, imanını yitiren kişi kastıyla fâsık olarak tanımlamıştır. Sonrasında Mu'tezilenin tamamı iman meselesinde kurucu imamları ile aynı yerde durmuş ve aralarında görüş farklılığı yaşanmamıştır.³³ Onlar, imana dair bu anlayışlarını birden çok ayet ve hadis ile delillendirmişlerdir.³⁴ Nitekim Mu'tezilenin iman anlayışına yer veren İbnu'l-Murtazâ, onların imanı marifet, ikrar ve amel olarak gördüklerini açıkça belirtir.³⁵

2.5. Ehl-i Sünnet

Abdulkâhir el- Bağdâdî, Ehl-i sünnetin, imanın marifet ve tasdik olmasında ittifak ettiklerini, sadece ikrar ve kulluk şeklindeki imanın tezahüründe ihtilaf ettiklerini ifade etmiştir. O, bu genel uyuma sadece Kerramiye'nin muhalefet ettiğini belirterek, onların imanı, samimiyeti ve nifakına bakılmaksızın sadece ikrar olduğunu kabul ettiğine yer vermiştir. Ayrıca Ehl-i sünnetin, Mu'tezile ve Hâricî'lerden farklı olarak, iman sahibinin inkâra sapsadığı sürece herhangi bir günahı sebe-

30 - Eş'ârî, *Mâkâlâtü'l- İslâmiyyîn*, 140.

31 - Şehristânî, *Milel*, I/ 41.; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sâid b. Kâsım ed-Dımeşkî, *Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, (Beyrut: Muesesetu'r-risâle, 1399/1979), 54.

32 - Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Babu zikri Mu'tezile (Fadlu'l-İ'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile içinde)*, thk. Fuâd Seyyid, (Dâru't-Tunusiyye: y.y., 1393/1974), 115; Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 245; Ali b. Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ: Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-keleî'd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (b.y.: Dâru'l-ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, 1954), I/165-166; el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Babu zikri'l-mu'tezile min el-munye vel-emel fi şerhi kitabi el-Milel ve'n-nihal*, thk. Usâmuddin Muhammed Alî, (b.y.: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, İskenderiyye, 1985), 39-40.

33 - Ahmed Mahmud Subhî, *fi İlmi'l-kelelâm*, “Mu'tezile”, (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 5. Basım, 1985/1405), 163.

34 - Bk. Recep Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55 (2015), 131 vd.

35 - İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 8.

biyle mü'min sıfatını yitirmeyeceğinde ittifak ettiklerine yer vermiştir.³⁶

Eş'arî kolunun kendisine nisbet edildiği imam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, imanı, tek bir hasletten ibaret görerak kalbin tasdiki olarak tanımlamış ve bunu da marifet ile gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Ameli ise imana dahil etmemiştir. Bu anlayış ile de büyük günah sahibini de ehli kiblede kabul edip, imanı ile mü'min; fısık ve büyük günahı sebebiyle de fâsık olarak nitelemiştir. Ona göre fâsık kimse, büyük günah işlemeden önce imanı ile mü'min olduğundan, büyük günahı ile imanı ve mü'min sıfatı ondan ayrılmaz.³⁷ Aynı ilmi gelenekten gelen Bâkılânî de iman tanımını ve büyük günah sahibinin durumunu Eş'arî ile benzer şekilde yorumlamıştır.³⁸

Bağdâdî ise iman mefhumunu daha farklı açıdan ele almış ve üç boyutta değerlendirmiştir. Marifet dediği birinci aşamayı, kişinin inkardan çıkması ve ebedi cehennemde kalmaktan kurtulması için gerekli görür. İkinci aşamayı farzları işleyip kebairi terk etme olarak görür ve bununla kişinin fâsık olarak tanımlanmaktan ve cehenneme girmekten kurtulabileceğini belirtir. Üçüncü aşamayı ise kişinin farzları ve nafileleri işleyip günahların tamamından uzak durması olarak belirterek bunu yapabilen kişinin hesapsız cennete gireceğini iddia eder. Bu tanımlama, onun ameli imana dahil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.³⁹

Ehl-i sünnetin ikinci kolu olan Mâtürîdîliğin kurucu imamı Ebu Mansûr Mâtürîdî de imanı, İmam Eş'arî ile paralel bir yaklaşım ile tanımlamıştır. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserinde imanı kalbin tasdikinden ibaret görmekte, bu iman anlayışını birçok ayet ve hadisler ile beraber akli deliller ile temellendirmektedir.⁴⁰

3. BEDİÜZZAMAN'IN İMAN ANLAYIŞI

Bediüzzaman lakabı ile ünlenmiş Said-i Nursî, *Risale-i Nur* ismi ile bilinen ve farklı isimlerdeki kitaplardan oluşan hacimli külliyyatının değişik yerlerinde iman meselesini işlemiştir. Ancak onun iman kavramını ele alış biçiminde kaynak eserlerdeki tarzda sistematik bir düzen görülmez. Aksine mesele, farklı yerde ve farklı boyutlarıyla bağlamı oluştukça ele alınmış ve ilgili boyutu itibarıyla işlenmiştir. Bununla beraber *Risale-i Nur külliyyatı*'nda İslâm düşünce tarihinde iman mefhumunun ihtilafa konu olmuş boyutları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İmanın tanımı, amel ile ilişkisi, amelin imanın bir cüz'ü mü yoksa ondan ayrı bir mefhum mu olduğu, imanın artması ve eksilmesi meselesi, büyük günah sahibinin durumu, imansız amel/İslâm ve amelsiz imanın ehli necat olmada yeterliliği boyutlarıyla ele alındığını görmekteyiz. Bu kayıtları, bir düzen içerisinde ele alıp, onun iman mefhumu ile ilgili anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.

Said-i Nursî, iman mefhumundan ne anladığını İşarâtu'l-î'caz *fi mezâni'l-îcaz* eserinde, Baka-

36 - Bağdâdî, *el-Fark*, 302-303.

37 - Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî, *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, nşr. Hammûde Gurâbe, (Kahire: Matbatu Mısır, 1955), 123 vd.; İbn Fûrek, *Mücerred*, 154, 157.; Subhî, *fi İlmi'l-keîâm*, "Eşâire", 84 vd.

38 - Subhî, *fi İlmi'l-keîâm*, "Eşâire", 107.

39 - Subhî, *fi İlmi'l-keîâm*, "Eşâire", 139.

40 - Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu- Muhammed Âruşî, (Beyrut: Dâru sâdr, trs., İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, trs.), 46, 493.

ra suresinin 3. ayetinin tefsirinde iki farklı tanımlama ile dile getirmiştir. İlk tanımlamada şöyle demiştir: “İman, Resul-i Ekrem aleyhissalâtu vesselâmın tebliğ ettiği zaruriyat-ı diniyeyi tafsilten ve zaruriyatın gayrısını icmalen tasdik etmekten hasıl olan bir nurdur.”⁴¹ Bu tanımlamada imanın kalbin bir eylemi olarak “tasdik” ve mahiyeti itibarıyla da “nur” olarak görüldüğü açıkça ifade edilmiştir. Benzer şekilde o, *Mektubât* adlı eserinde, iman ile İslam ilişkisi bahsinde: “iman ise, hakkı kabul ve tasdiktir” ifadesiyle imanı tasdik olarak tanımlamıştır.⁴²

İkinci tanımda ise Said-i Nursî, önce Sa’d-ı Taftazânî’nin iman yorumuna yer vermiş, sonrasında ise kendi yorumun ekleyerek şöyle demiştir: “İman, Sa’d-ı Taftazânî’nin tefsirine göre, “Cenab-ı Hakkın, istediği kulunun kalbine, cüz’-i ihtiyarının sarfindan sonra ilka ettiği bir nurdur” denilmiştir.⁴³ Öyle ise, iman, Şems-i Ezelîden vicdan-ı beşere ihsan edilen bir nur ve bir şüadır ki, vicdanın içyüzünü tamamıyla ışıktandırır.”⁴⁴ Bu ikinci tanımda ise imanın nur, aydınlanma olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Buradaki nur ve aydınlanmayı mecaz anlamıyla anlamamız gerektiğine göre kalbin nurlanması ve aydınlanması en olası yorum ile “marifet” olarak görülebilir. Zira Mürcie imamlarının tamamına yakınının iman tanımında Marifeti esas aldıklarını, diğer mezheplerin iman tanımında ise tasdik unsurunun bazen tasdik ve marifetin beraber yer aldığını biliyoruz. Ayrıca Said-i Nursî’nin iman tanımında imanın tezahürü, dışa yansımaları ile ilgili bir tanımlamadan ziyade mahiyetinin ne olduğu ile ilgili bir tanımlama yapıldığı hususu dikkatten kaçmamalıdır. Çünkü sonraki başlıkta ele alacağımız üzere o, imanın amel ile olan ilişkisi noktasında Mürcie’den farklı bir yerde durmaktadır. Netice itibarıyla onun iman tanımında, tasdik ile marifetin en belirgin kavramlar olarak öne çıktığı ve ikrar ile amelin yer almadığı görülmektedir. Bu tanımlamada iman mahallinin kalp olduğu da ayrıca belirtilmiş olmaktadır. Dolayısıyla ikrar ve amel şeklindeki dış tezahürler imanın aslından görülmemiştir.

Said-i Nursî’nin iman kavramına yaklaşımındaki diğer önemli bir husus, onun imanı amelden farklı bir mefhum olarak görmesidir. Onun imanı amelden farklı tanımladığı ifadesi, *İşarâtu’l-Î’caz* tefsir kitabında, Bakarâ suresinin 25. Ayetinin başındaki الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ “İman edip (*sâlih*) amel işleyenleri”⁴⁵ cümlesinin tefsirinde kendisini göstermektedir. Burada وَعَمِلُوا (*sâlih*) amel işleyenleri”⁴⁶ lafzının başındaki: “Bu (و), harf-i atıftır. Atfın tarafeyni arasında münasebet lâzım olduğu gibi, mugayeret de lâzımdır” yorumunu yaptıktan sonra: “Burada aralarında bulunan mugayeret, mezheb-i İ’tizal’in hilâfına, amelin imana dahil olmadığına ve amelsiz imanın da kâfi gelmediğine delâlet ettiği gibi...”⁴⁷ diyerek Mu’tezile’nin ameli imana dahil eden yorumuna katılmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca zikri geçen ayet lafzı üzerinden açık bir şekilde imanı amelden farklı bir mefhum olarak gördüğünü ilan etmektedir.⁴⁸

Aynı meselede o, “Din, yalnız iman değil, belki amel-i salih dahi dinin ikinci cüz’üdür” diyerek

41 - Said-i Nursî, *İşarâtu’l-Î’caz fi Mezâni’l-Î’caz*, trc. Abdülmecid Nursî. (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2005), 52.

42 - Nursî, *Mektubât*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık), 2004, 49.

43 - Said-i Nursî, *İşarâtu’l-Î’caz*, 52.

44 - Said-i Nursî, *İşarâtu’l-Î’caz*, 52.

45 - el-Bakara, 2/25.

46 - el-Bakara, 2/25.

47 - Said-i Nursî, *İşarâtu’l-Î’caz*, 902; a.mlf., “Lemeat”, *İçtimâî Dersler*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 224.

48 - Said-i Nursî, *İşarâtu’l-Î’caz*, 167.

iman ve ameli salihî, dinin farklı iki alan olarak yorumlamıştır.⁴⁹

3.1. İman Amel-İlişkisi

Said-i Nursî, eserlerinde iman ile amel arasındaki ilişkiyi de etraflıca ele almış ve mesele hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Bilindiği üzere imanın İslâm ile ilişki, büyük günah sahibinin atlandırılması ve ahiretteki durumu, imanın artması ve eksilmesi meselesi ile sadece iman ya da amel sahibi olmanın ahirette ehli necat olabilmedeki yeterliliği bu çerçevede tartışılmıştır.

3.1.1. İman ve İslâm Kavramlarının Gayriliği

İslâm kavramı da iman ile ilişkisi itibarıyla müslüman alimler arasında tartışılmıştır. Meselenin tartışmaya konu olan boyutu ise İslâm ve imanın aynılık ve gayriliği olmuştur.⁵⁰ Bunun nedeni ise İslâm'ın Kur'an'da iman kavramı ile bağlantılı kullanımından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Râgıp el-İsfahânî, İslâm kavramının dinde iki farklı anlamda kullanıldığına yer vermiştir. İlk anlamda, kişinin iman olmaksızın dine boyun eğerek, hükümlerini kabul ettiğini ikrar etmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu ikrar ile kişi düşman muamelesi görmekten kurtulur. Bu İslâm kavramı yorumuna Yüce Allah'ın: “*Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. De ki: “iman etmediniz. (Öyle ise iman ettik demeyin.) ‘Fakat boyun eğdik/İslâm’a girdik’ deyin...*”⁵¹ ayeti, delil olarak getirilmiştir. İkinci anlamı ise kişinin kalben itikat etmesi ile beraber dinî hükümlerin tamamında Yüce Allah'a teslim olması, amel ile bunları gerçekleştirmesi olarak ifade edilmiştir. Bu anlamdaki İslâm kavramı kullanımına ise Yüce Allah'ın Hz. İbrâhim'e hitaben: “*Rabbin ona “Teslim ol” dediğinde, “Alemlerin rabbine teslim oldum” demişti*”⁵² ve “*Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır*”⁵³ ayetleri dışında Kur'an'dan birden fazla ayet örneği delil olarak sunulmuştur.⁵⁴ Nitekim İmam Mâtürîdî iman kavramına bu esastan yaklaşır ve onu İslâm ile aynı anlamda kabul eder, ikisini bir görür.⁵⁵

Bu çerçevedeki tartışmalara da dahil olan Said-i Nursî, *Mektubât* isimli eserinde meseleye dair yaklaşımını şu şekilde ifade etmiştir: “Ulema-i İslâm ortasında “İslâm” ve “iman”ın farkları çok medar-ı bahs olmuş. Bir kısmı: “İkisi birdir,” diğer kısmı “İkisi bir değil, fakat biri birisiz olmaz” demişler ve bunun gibi çok muhtelif fikirler beyan etmişler. Ben şöyle bir fark anladım ki: İslâmiyet iltizamdır; iman iz'andır: Tabir-i diğerle, İslâmiyet hakka tarafgirlik ve teslim ve inkıyaddır; iman ise, hakkı kabul ve tasdiktir. Eskide bazı dinsizleri gördüm ki, ahkâm-ı Kur'âniyeye şiddetli tarafgirlik gösteriyorlardı. Demek, o dinsiz, bir cihette hakkın iltizamıyla İslâmiyete mazhardı; “dinsiz bir müslüman” denilirdi. Sonra bazı mü'minleri gördüm ki, ahkâm-ı Kur'âniyeye tarafgirlik göstermiyorlar, iltizam etmiyorlar; “gayr-i müslim bir mü'min” tabirine mazhar oluyorlar.”⁵⁶

49 - Said-i Nursî, *Şualar*, 333.

50 - İbn Hazm, *Fasl*, 3/269 vd.

51 - el-Hucurât, 49/14.

52 - el-Bakara, 2/134.

53 - Âl-i İmrân, 3/19.

54 - İsfahânî, *Müfredât*, 240-241.

55 - Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 491-499.

56 - Said-i Nursî, *Mektubât*, 49.

Said-i Nursî, bu ifadeleri ile iman ve İslâm'ı aynı gören yaklaşıma katılmadığını en baştan göstermiştir. Ayrıca bu yorumu ile iman ve İslâm'ın kavramsal çerçeve itibarıyla farklı alanlar olduğunu; İmanın kalp, İslâm'ın ise eylem ile ilgili olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Ancak “dinsiz bir müslüman” ve “gayr-ı müslim bir mü'min” tabirleri, onun aynı zamanda iman ile İslâm'ın birbirini tamamladığını, din itibarıyla sadece birisinin yeterli görülmediği anlayışını savunduğunu göstermektedir. Zaten onun bu yorumu iman tanımı ile de tutarlılık göstermektedir.

3.1.2. Büyük Günah Sahibinin Durumu

İman-amel ilişkisi itibarıyla büyük günah işleyen iman sahibi bir kimsenin din itibarıyla durumu, erken dönemden itibaren tartışılmaya devam edildiği bilinmektedir. Böyle bir kimse için ameli imana dahil edenlerden Hâricîlerin Kâfir, Mürcienin mü'min, Hasan el-Basrî'nin Münafık ve Mu'tezilenin fâsık tanımlaması ileri sürülen görüşler olarak kayıtlarda yer almıştır.⁵⁸ Said-i Nursî de talebelerinin bu mesele ile alakalı soruları üzerinden tartışmaya dahil olmuş ve büyük günah sahibi ile ilgili görüşünü dile getirerek onun neden mü'min olmaktan çıkmayacağını temellendirmeye çalışmıştır.

“Sual: ... “Bir günah-ı kebîreyi işleyen bir mü'minin imanı gider. Çünkü Cenâb-ı Hakka itikad ve Cehennemi tasdik etmek, öyle günahı işlemekle kabil-i tevfiğ olamaz. Çünkü dünyada gayet cüz'î bir hapis korkusuyla kendini hilâf-ı kanun her şeyden muhafaza eden adam, ebedî bir azab-ı Cehennemi ve Hâlıkın gadabını nazar-ı ehemmiyete almayacak derecede büyük günahları işlerse, elbette imansızlığa delâlet eder.”

“Elcevap: ...nefs-i insaniye, muaccel ve hazır bir dirhem lezzeti, müeccel, gaip bir batman lezzete tercih ettiği gibi, hazır bir tokat korkusundan, ileride bir sene azaptan daha ziyade çekinir. Hem insanda hissiyat galip olsa, aklın muhakemesini dinlemez. Heves ve vehmi hükmedip, en az ve ehemmiyetsiz bir lezzet-i hazırayı ileride gayet büyük bir mükâfata tercih eder. Ve az bir hazır sıkıntıdan, ileride büyük bir azab-ı müecceleden ziyade çekinir. Çünkü tevehhüm ve heves ve his, ileriye görmüyor, belki inkâr ediyorlar. Nefs dahi yardım etse, mahall-i iman olan kalb ve akıl susurlar, mağlup oluyorlar. Şu hâlde, kebaire işlemek imansızlıktan gelmiyor, belki his ve hevesin ve vehmin galebesiyle akıl ve kalbin mağlubiyetinden ileri gelir.”⁵⁹

Said-i Nursî, bu ifadeleriyle, büyük günah sahibinin mü'min olarak görülmesi gerektiğini açıkça ifade eder. Büyük günah işlemesine rağmen kişinin neden hala mü'min olarak görülmesi gerektiğini ise insanın kişilik yapısındaki dengeler üzerinden açıklamaya çalışır. Kişinin büyük günahın işlenmesinin kaynağını his, heves ve vehim gibi psikolojik etmenlere bağlar. Bu ruhsal donanımların doğaları gereği bazen akıl ve kalp gibi diğer donanımlara baskın gelebildiğini ifade eder. Yani kalbinde imanı ve beyninde akli olmasına rağmen bu yetilerinin bazen his, heves, heva ve nefse hükmedememesinden kaynaklı kişinin büyük günah işlediğini belirtir. Zaten onun iman ve ameli farklı alanlar görüp ameli imana dahil etmediğine yer vermiştik.

57 - Ayrıca bkz. Said-i Nursî, *Barla Lahikası*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 102-103.

58 - İbn Hazm, *Fasl*, 4/ 273 vd.; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 75.

59 - Said-i Nursî, *Lem'alar*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2007), 102.

Said-i Nursî'nin büyük günah sahibinin mü'min olarak görülmesi gerektiği yaklaşımı, ilk olarak Mürcie'nin görüşü olarak ortaya çıkan ve sonrasında Ehli sünnet olarak sistemleşen din anlayışının da kabul ettiği yaklaşım ile paralellik göstermiştir.⁶⁰ Onun bu anlayışı başka eserlerindeki ifadelerinde de benzer şekilde yer almıştır.⁶¹

3.1.3. İmanın Artması ve Eksilmesinde Amelin Etkisi

İman mefhumu ile ilgili tartışılan diğer bir husus da imanın artması ve eksilmesi etrafında şekillenmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan genel anlayış, amelin imandan olduğunu kabul eden alimlerin imanın taat ile artmasına ve isyan ile de eksilmesine imkân tanıdığı, imanı sadece marifet ve tasdikten ibaret görenlerin ise imanda artma ve eksilmeyi kabul etmemesi tarzında şekillenmiştir.⁶² Ancak Said-i Nursî'nin yaklaşımının bu meseledeki bu genel kabule uymadığı görülmektedir. Zira onun geçen bahislerde ortaya koyduğumuz şekliye imanı marifet ve tasdik olarak tanımlayıp amelî imana dahil etmemesine rağmen, imanda artma, eksilme ve teceddüdü/yenilenme kabul ettiği görülmektedir. Nitekim onun, eserlerinde bu konuda serdettiği birçok ifadesi bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. İlk olarak imanın artmasına dair ifadeleri *İşarâtu'l-İcaz* tefsir kitabında, Bakara suresinin 3. ayetinin tefsirinde şu şekilde geçmektedir: “*Amma الْمُؤْمِنُونَ* ‘*Mü'mimler*,’⁶³ kelimesine bedel, fiil sigasıyla *يُؤْمِنُونَ* ‘*iman ederler*’⁶⁴ nin tercihi, iman fiilini hayal nazarına gösterip, keyfiyetin tasvir edilmesine, dahilî ve harici delillerin tecellisiyle imanın istimrar ve devam ile teceddüd etmesine işaret eder. Evet, delâilin zuhuru nisbetinde iman ziyadeleşir, teceddüd eder.”⁶⁵

Aynı eserin diğer bir bahsinde ise yine imanın artmasında ibadetin rolüne vurgu yaparak şöyle demektedir: “Akâidî ve imanî hükümleri kavi ve sabit kılmakla meleke hâline getiren ancak ibadettir. Evet, Allah'ın emirlerini yapmaktan ve nehiyelerinden sakınmaktan ibaret olan ibadette, vicdanî ve aklî olan imanî hükümler terbiye ve takviye edilmezse, eserleri ve tesirleri zayıf kalır.”⁶⁶

Said-i Nursî, iman artmasına cevaz verip bunun yollarını gösterdiği gibi, eksilmesine de imkân tanıdığını ifade etmektedir. Onun imanın eksilmesi sadedinde serdettiği ifadeler ise eserlerinde şu şekilde yer almıştır: “İ'lem eyyühe'l-aziz! ma'siyetin mahiyetinde, bilhassa devam ederse, küfür tohumu vardır. Çünkü, o masiyete devam eden ülfet peyda eder. Sonra ona âşık ve mübtelâ olur. Terkine imkân bulamayacak dereceye gelir. Sonra o ma'siyetinin ikâba mucip olmadığını temenniye başlar. Bu hâl böylece devam ettikçe küfür tohumu yeşillenmeye başlar. En nihayet gerek ikâbı ve gerek dârü'l-ikâbı inkara sebep olur.”⁶⁷ Yine aynı konu ile ilgili olarak: “Evet, günah kalbe işleyip, siyahlandıra siyahlandıra, tâ nur-u imanı çıkarıncaya kadar katılaştırıyor. Her bir günah içinde küfre gidecek bir yol var. O günah, istiğfar ile çabuk imha edilmezse, kurt değil, belki küçük bir

60 - Eş'arî, *el-Lum'a*, 127 vd.; Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 438; İbn Hazm, *Fasl*, 3/278.

61 - Said-i Nursî, *Barla Lahikası*, 220; a.mlf., *İçtimaî Dersler*, 552, 567.

62 - İbn Hazm, *Fasl*, 2/270; Subhî, *fi İlmi'l-keîm*, “Eşâire”, 139-140.

63 - el-Mü'minûn, 23/1.

64 - el-Bakara, 2/3.

65 - Said-i Nursî, *İşarâtu'l-İcaz*, 52.; a.mlf., *Mektubât*, 164, 179, 416.; a.mlf., *Lem'alar*, 343.; a.mlf., *Şualar*, 130.

66 - Said-i Nursî, *İşarâtu'l-İcaz*, 154.

67 - Said-i Nursî, *Mesnevî-i Nuriye*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2003), 138.

manevî yılan olarak kalbi ısıtır”⁶⁸ demektedir. Bu ifadeleriyle imanın zayıflamasını hatta tamamen yok olup yerini inkara bırakmasını olası gördüğünü açık bir şekilde belirtmektedir.

3.1.4. İman ve Ahiret İlişkisinin Ahirete Yansıması

Said-i Nursî'nin iman meselesi ile ilişkili olarak yer verdiği diğer bir husus ise kişi açısından dinin iman ve amel/İslâm unsurlarından herhangi birisini taşımadığı durumda ahiretteki akıbetinin ne olacağıdır. Onun bu meseledeki yaklaşımı, iman anlayışını ile ilgili resmin tamamını görmeyi sağlaması açısından önemlidir. Zira sadece iman mefhumu ile ilgili tanımlaması ve ameli imandan görmemesi üzerinden bir okumaya gidilmesi, Mür'cîe'nin iman anlayışındaki pasif görülen amel tutumu benzeri bir kanaatin oluşmasına imkân verebilir. Oysa Said-i Nursî, amel unsurunun da dindeki belirleyici konumunun hakkını teslim etmiş ve iman ya da amel olmaksızın kurtulmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu meselede *Mektubât* isimli kitabında iman ve İslâm kavramları üzerinden yaptığı yorumunun sonunda şu ifadeleri kullanmıştır: “İmansız İslâmiyet sebab-i necat olmadığı gibi, İslâmiyet'siz iman da medar-ı necat olamaz.”⁶⁹ Benzer şekilde başka bir eserinde yine aynı bahsin şu şeklide yer aldığını görmekteyiz: “Müslim-i gayr-ı mü'min ve mü'min-i gayr-ı müslimin manası şudur ki bidayet-i hürriyette İttihatçılar içine girmiş dinsizleri görüyordum ki; İslâmiyet ve şeriat-ı Ahmediye, hayat-ı içtimaiye-i beşeriye ve bilhassa siyaset-i Osmaniye için gayet nâfi ve kıymettar desatir-i âliyei câmi olduğunu kabul edip bütün kuvvetleriyle şeriat-ı Ahmediyeye taraftar idiler. O noktada müslüman, yani iltizam-ı hak ve hak taraftarı oldukları halde mü'min değildiler; demek müslim-i gayr-ı mü'min ıtlâkına istihkak kesbediyordular. Şimdi ise Frenk usulünün ve medeniyet namı altında bid'akârane ve şeriat-şikenane cereyanlara taraftar olduğu halde Allah'a, ahirete, peygambere imanını da taşıyor ve kendini de mü'min biliyor, madem hak ve hakikat olan şeriat-ı Ahmediyenin kavaninini iltizam etmiyor ve hakiki tarafgirlik etmiyor, gayr-ı müslim bir mü'min oluyor. İmansız İslâmiyet sebab-i necat olmadığı gibi, bilerek İslâmiyet'siz iman dahi dayanmıyor, belki necat veremiyor, denilebilir.”⁷⁰

Said-i Nursî, kişinin, din açısından ve ahirette kurtuluşa erebilme itibarıyla, iman ve amelde şart görülen yeterliliği sağlaması gerektiğini açıkça belirtmektedir. O, dinde iman ve ameli farklı mefhumlar ve alanlar olarak görmesine karşın, bu yorumu ile ikisi arasında zorunlu bir bağ inşa etmiş, her birini diğerine tamamlayıcı bir unsur olarak görmüştür. Nitekim o, “Din, yalnız iman değil, belki amel-i salih dahi dinin ikinci cüz'üdür” ifadesi ile dinin iman ve ameli salih ile kâmil olacağını belirtmiştir.⁷¹

68 - Said-i Nursî, *Lem'alar*, 16 vd.

69 - Said-i Nursî, *Mektubât*, 49.; a.mlf., *İman ve Küfür Muvâzeneleri*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 174.

70 - Said-i Nursî, *Barla Lahikası*, 102-103.

71 - Said-i Nursî, *Şualar*, 333.; a.mlf., *Asayî Mûsâ*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 244.; a.mlf., *İçtimâî Dersler*, 234.

SONUÇ

İman mefhumu, dindeki belirleyici konumu itibarıyla hassas ve önemli olmuştur. Dış tezahürlerinden farklı olarak kalpte marifet, aydınlanma, tasdik şeklinde gerçekleşen bir soyut boyut taşıması ve ayet ile hadislerde güçlü bir şekilde eylem ile bağdaştırılması, anlaşılması ve tanımlamasının yapılmasında güçlülere sebebiyet vermiştir. Benzer şekilde amel de dinde son derece önemli bir konumu haiz olmuştur. Zira dinin eylemsel yönü şeklinde tabir edilebilen amel ile dinin hükümleri işlerlik kazanır.

İman kavramı ve onun amel ile ilişkisi meselesi, erken dönemden itibaren müslümanlar arasında tartışılmıştır. Buna ilk olarak kaynaklık eden durumun, erken dönemde müslümanlar arasında vuku bulan hadiselerle ilgili olması hasebiyle siyasi etmenler olduğu anlaşılmıştır. Çünkü büyük günah olarak kabul edilen müslümanların birbirini öldürmesi, büyük günah sahibinin imanının sorgulanmasına yol açmıştır. Hâricîler olarak bilinen grup önderlerinin büyük günah sahibi kimseyi kâfir olarak görmesi ve buna karşı gelişen Mürcî gurubun aksi uç noktadaki iman tanımlaması, bu meselenin ilim meclislerinde başat bir mesele olarak konuşulması ve tartışılmasını tetiklemiştir. Diğer taftan iman ve amel kavramlarının nassta en çok öne çıkarılan kavramlardan olması ve kişinin bu kavramlar üzerinden dindeki konumunun netleşmesi, meselenin açıklık getirilmesi zorunlu olan ilmi boyutunu oluşturmuştur.

İman mefhumu, farklı tanımlanmaları ile marifet, tasdik, ikrar, amel olarak görülebilmektedir. Bazıları, onun salt mahiyetini öne çıkarıp marifet ve tasdik olarak görürken, diğer bazıları tezahürlerini de imana dahil ederek tasdik boyutuna ilaveten ikrarı, ya da ikrar ve ameli de dahil etmişlerdir. İmanın statik bir mefhum oluşu, ya da artma, eksilme, yenilenme özelliği ile dinamik olarak kabul edilmesi, meselenin tartışılan diğer boyutlarını oluşturmuştur. Bu anlayışların tamamı, yaklaşımlarını ayet ve hadisler ile destekleyebilmiş, meselenin anlaşılma biçimi dini mezhep ve fırkaların şekillenmesinde rol oynamıştır. Hâricîler, iman tanımlamalarında ameli, imanın bir cüz'ü kabul edip imanı tasdik, ikrar ve amel olarak yorumlarken, karşıt görüş ile Mürcie, imanda marifet kavramını esas almış ve ameli imana dahil etmemiştir. Mutezile, ve Şîa'nın Zeydîler kolu ise iman tanımında tasdik, ikrar ve amele yer vermiştir. Ancak büyük günah sahibinin hükmü noktasında Hâricîlerden ayrı bir yerde durmuştur. Ehli sünnet ise imanı marifet, tasdik olarak kabul edip ameli imandan saymazken büyük günah sahibinin hükmü noktasında Mürcie'den farklı düşünmüştür.

Muasır bir İslâm alimi olan Bediüzzaman Said-i Nursî de iman meselesini tartışılan boyutları ile ele almış, eserinde bu konulardaki görüşünü beyan etmiştir. O, imanı marifet, tasdik olarak görmüş, ameli ise farklı bir alan olarak kabul ederek ameli imana dahil etmemiştir. Bu yaklaşımını ise Kur'an'da iman ve amelin farklı kavramlar olarak ele almasına dayandırmıştır. Bununla beraber ameli, dinde zorunlu bir unsur olarak kabul etmiş, imanın, artması ve eksilmesindeki rolüne vurgu yapmıştır. O, İmanın dinamik bir mefhum olduğunu belirtmiş, dolayısıyla artması, eksilmesi ve yenilenmesini kabul etmiş ve benzer şekilde bu yaklaşımını da Kur'an'a dayandırmıştır. Büyük günah sahibinin mü'min olma durumun ortadan kalkmayacağını iddia ederken bu yaklaşımını gerekçeleriyle ortaya koymuştur. İmansız İslam ve İslamsız iman durumlarını bir gerçeklik olarak kabul etmesine karşın, ehli necat olabilmede her iki unsuru da şart görmüştür. Said-i Nursî, iman meselesine yaklaşımında Ehli sünnet ile paralel bir görüş ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed Mahmud Subhî, *fi İlmî'l-Kelâm*, “Mu'tezile”. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 5. Basım, 1985/1405.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-İbn-i Sînâ, ts.
- Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Babu zikri Mu'tezile, Fadlu'l-Î'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde. thk. Fuâd Seyyid. Dâru't-Tunusiyye, 1393/1974.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Çağdaş Arap İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala - Mehmet Şirin Çıkar, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitapevi yayınları, 1997.
- Cürcânî, Seyyyit Şerîf, *et-Tarifât*. Mısır: Matbaâu'l-hayriyye. 1306/1888-9.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin - Abdulhamîd. Kâhire: Mektbetü'n-nahdati'l-Misriyye, 1369/1950.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî el-Basrî. *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*. nşr. Hammûde Gurâbe. Kahire: Mısır, 1975.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, en-Nisâbü'rî. *Mücerredü makâlâtü's-Şeyh ebi'l-Hasan el-Eş'rî*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyihi. Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2005/1475.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Ve-feyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-naql evi's-sem' ev esbetehü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru sâdr, 1414/1994.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed El-Ensârî Er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-sâdr, trs.
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmet b. Yahya ibnu'l-Murtazâ. *Babu zikri'l-Mu'tezile min el-Munye vel-Emel fi şerhi Kitabi el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Usâmu'ddin Muhammed Alî. b.y.: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, İskenderiyye, 1985.
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmet b. Yahya ibnu'l-Murtazâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr. S. Diwald Wilzer. Beyrut: y.y., 2. Basım, 1960.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfur b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî. *et-Teb sire fi'd-din ve temyizi'l-firkati'n-naciye ani'l-firaki'l-Hâlikîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hut. Beyrut: Âlimu'l-kutub, 1403/1983.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osmân. *Mektebetu vehbe*, y.y., trs.
- Kahraman, Fatih, “İman-Amel İlişkisi Meselesinin “Ey İman Edenler” Hitabıyla Başlayan Ayetler Açısından Değerlendirilmesi”. *İlahiyat Araştırma Dergisi*. 17 (Haziran 2022), (26-68).
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sâid b. Kâsım ed-Dimeşki. *Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Muesesetu'r-risâle, 1399/1979.
- Kur'ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşeri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2013.,
- Makdisî, Ebû Nasr Mutahhîr b. Tâhir. (el-Mutahhâr) *el-Makdisî, Kitabu'l-bed'i ve't-tarih*. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, trs.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî. *et-Tenbih ve'r-redd ala ehli ehvâ ve'l-bid'a*. thk., Muhammed Zinhum Muhammed Azb. Kahire: Mektebetü'l-medbulî, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerikandî. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Âruşî. Beyrut: Dâru sâdr, trs., İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, trs.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî. *el-Huru'l-İlyn*, thk. Kemal Mustafa. Beyrut: Dâru'l-âzal 2. Basım, 1985.
- Önal, Recep. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezle ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 55, 2015, (121-146).
- Râgıp el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım, Hüseyin b. Muhammed, er-Râgıp el-İsfahânî. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, trs.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Teberistânî, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîne ve'l-müşrikîn*, nşr. Alî Sâmi Neşşâr. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1402/1982.
- Said Nursî, *Asayı Mûsâ*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Said Nursî, *Barla Lahikası*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Said Nursî, *İman ve Küfür Muvâzeneleri*, trc. Abdülmeccid Nursî. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Said Nursî, *İşarâtü'l-İ'caz fi Mezâni'l-İcaz*, trc. Abdülmeccid Nursî. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2005.
- Said Nursî, *Lem'alar*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2007.

Said Nursî, *Lemeat, İctimai Dersler*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.

Said Nursî, *Mektubât*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.

Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye*, İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2003.

Said-i Nursî. *Şualar*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2005.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihal*, thk., Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faûr. Beyrut: Dâru'l-meârif, 3. Basım, 1993.

Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ. *Emâli'l-Murtazâ: Gururü'l-fevâ'id ve dürerü'l-keleîd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. b.y.: Dâru'l-İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1954.

Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Salahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2012.

W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. 4. Basım. Ankara: Sarkaç Yayınları, trs

Zâhid Kevserî, "Mukaddime", İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Asakir ed-Dımeşkî. *Tebyînu kezbi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Haseni'l-Eşa'ri*. Şam: Matbaâtu't-Tevfik, 1347/1928.